

ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ : Αρχικές προσεγγίσεις και νέα ερωτήματα ή μεταξύ ορατών και αοράτων*

Σάσα Λαδά, αναπλ. καθηγήτρια, Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ

Το θέμα του εάν ο χώρος έχει έμφυλο χαρακτήρα, μπορεί να χαρακτηριστεί ως έμφυλος, και εάν ναι, πώς αποκτά αυτά τα χαρακτηριστικά, είναι ένα θέμα προβληματικό.

Πολλές ερωτήσεις θα μπορούσαν να διατυπωθούν για το πώς παράγονται οι έμφυλοι χώροι. Η εισήγηση θα διαπραγματευθεί το ερώτημα μέσα από την ανάπτυξη διαφορετικών προσεγγίσεων.

α. Ο έμφυλος χαρακτήρας του χώρου από τη σκοπιά της χρήσης

Ορισμένοι χώροι μπορεί να έχουν έμφυλο χαρακτήρα σύμφωνα με το βιολογικό φύλο των ανθρώπων που τους κατέχουν/χρησιμοποιούν ή να είναι προσδιορισμένοι [φυλετικά] σύμφωνα με το «**φύλο**» που συνδέεται με τα διαφορετικά είδη των **δραστηριοτήτων** που συμβαίνουν σ' αυτούς. Για παράδειγμα, οι χώροι υγιεινής – τουαλέτες είναι «sexed» αρσενικοί ή θηλυκοί, επειδή χρησιμοποιούνται από άνδρες και γυναίκες ενώ η οικιακή κουζίνα χαρακτηρίζεται γυναικεία (feminine) επειδή η δραστηριότητα του μαγειρέματος είναι κάτι που συνδέεται κοινωνικά με τις γυναίκες. Όμως πώς θα σκεφτόμασταν την κουζίνα ενός εστιατορίου, όπου η μαγειρική γίνεται από τον σεφ, που είναι συνήθως άνδρας ;

Η μελέτη του φύλου και του χώρου / ή η μελέτη του φύλου του χώρου έχει τα χαρακτηριστικά μιας διεπιστημονικής προσέγγισης. Σχετικά πρόσφατα, η μελέτη του φύλου στην αρχιτεκτονική έχει αρχίσει να εμπνέεται από τη δουλειά φεμινιστριών σε άλλα πεδία, όπως γεωγραφία, ανθρωπολογία, cultural studies, θεωρία κινηματογράφου, ιστορία τέχνης, ψυχανάλυση, φιλοσοφία, πολιτικές ταυτότητας (identity politics) κτλ.

Τα πεδία αυτά ασχολούνται με το χώρο, την αναπαράσταση του χώρου και τις χωρικές μεταφορές.

Αυτός όμως δεν είναι ο χώρος όπως έχει οριστεί «παραδοσιακά» από την αρχιτεκτονική – ο χώρος των, από αρχιτέκτονες, σχεδιασμένων κτιρίων – αλλά μάλλον ο χώρος όπως βρίσκεται, όπως χρησιμοποιείται, κατοικείται (occupied) και μετασχηματίζεται μέσα από την καθημερινή χρήση.

β. Φύλο και Χώρος (Gender and space)

Ορίζοντας τη διαλεκτική σχέση μεταξύ κοινωνίας και χώρου, η δουλειά των μαρξιστών γεωγράφων – David Harvey and Edward Soja – είναι κριτικής σημασίας στη διατύπωση ότι ο χώρος παράγεται κοινωνικά, αλλά και ότι ο χώρος είναι επίσης μια συνθήκη της κοινωνικής παραγωγής.

Ανθρωπολόγοι, επίσης, έχουν επιχειρηματολογήσει ότι ο χώρος παράγεται υλικά και πολιτισμικά, και ως εκ τούτου και η αρχιτεκτονική θεωρείται ως ένα από τα πολλά κοινωνικά

---

* Η εισήγηση παρουσιάστηκε στο συνέδριο «Το φύλο, τόπος συνάντησης των επιστημών : Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών "Γυναίκες και φύλα : Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις", 11 & 12 Οκτωβρίου 2003, Μυτιλήνη.

κατασκευασμένα «αντικείμενα» (artifacts). Έτσι, όπως και ο υλικός πολιτισμός, ο χώρος δεν είναι δοσμένος από τη «φύση», φύσει υπάρχων, και αδρανής, που αρκεί να τον μετρήσεις γεωμετρικά, αλλά ένα εσωτερικό (σύμφυτο) και μετασχηματιζόμενο κομμάτι της καθημερινής ζωής, στενά συνδεδεμένο με τις κοινωνικές και προσωπικές τελετουργίες και δραστηριότητες. Αυτή η προσέγγιση στην ανθρωπολογία και την γεωγραφία κριτικάρει έμμεσα πλην σαφώς, το κύρος της αρχιτεκτονικής και το ρόλο του αρχιτέκτονα, διερευνώντας κυρίως όλες τις πλευρές του κτισμένου περιβάλλοντος και όχι μεμονωμένα του κομμάτια, όπως συνήθως κάνει η αρχιτεκτονική και ορίζοντας τόσο τους χρήστες των κτιρίων, όπως επίσης και τους σχεδιαστές και τους κατασκευαστές, ως τους παραγωγούς του χώρου.

Τέτοιες προσεγγίσεις είχαν επίδραση στους ιστορικούς και θεωρητικούς της αρχιτεκτονικής, όπου σχολιάζοντας το προνομιακό κύρος της αρχιτεκτονικής και το ρόλο του αρχιτέκτονα, αντιπρότειναν ότι η αρχιτεκτονική αναπαράγεται συνεχώς μέσω της χρήσης και της καθημερινής ζωής.

Η ανθρωπολογία ήταν από τις πρώτες επιστημονικές περιοχές που πρότεινε ότι υπάρχει μια σχέση μεταξύ του χώρου και του φύλου και ότι αυτή καθορίζεται μέσω των σχέσεων εξουσίας.

Ήταν η δουλειά που έγινε από φεμινίστριες ανθρωπολόγους στα θέματα του ιδιωτικού και του δημόσιου, στα συστήματα συγγένειας και στις κοινωνικές σχέσεις της ανταλλαγής, που ήταν κρίσιμα για το φεμινισμό, ειδικά σε όσους ενδιαφέρονταν για τα χωρικά όρια, όπως οι πολεοδόμοι και οι ιστορικοί. Η δουλειά της Shirley Ardener για παράδειγμα, ήταν πολύ σημαντική για την ανάπτυξη μελετών (ερευνών) που εξετάζουν τους διαφορετικούς χώρους που τοποθετούνται πολιτισμικά άνδρες και γυναίκες, και τον ιδιαίτερο ρόλο που έχει ο χώρος για τον συμβολισμό, τη διατήρηση και την επιβολή των σχέσεων φύλου. Πιο πρόσφατα, ειδική προσοχή έχει δοθεί στους τρόπους με τους οποίους οι σχέσεις μεταξύ φύλου και χώρου ορίζονται μέσω της εξουσίας – πως οι σχέσεις εξουσίας εγγράφονται στον κτισμένο χώρο (π.χ. η συζήτηση της Daphne Spain του πώς το κοινωνικό status των γυναικών, ορίζει και ορίζεται από τους χώρους εργασίας που κατέχουν).

Επίσης, η δουλειά των φεμινιστριών γεωγράφων Liz Bondi, Doreen Massey, Linda McDowell and Gillian Rose, δημιουργώντας συσχετίσεις ανάμεσα στους χώρους που κατέχονται από γυναίκες και την κοινωνική τους θέση, υποστηρίζουν ότι ο χώρος και παράγεται από και παράγει σχέσεις φύλου.

Υποστηρίζουν ότι εάν το φύλο κάνει διαφορά στην κοινωνία που ζούμε, στο πώς μας συμπεριφέρονται και στο πώς σκεφτόμαστε για τον εαυτό μας, τότε αυτή η κοινωνική συνθήκη πρέπει να έχει κάποια επίπτωση και στους χώρους που δημιουργούμε και χρησιμοποιούμε.

Οι Massey και Rose έχουν κάνει σοβαρή κριτική στη δουλειά των ανδρών γεωγράφων Harvey και Soja για το μεταμοντέρνο χώρο, επιχειρηματολογώντας ότι οι αναφορές τους παραμελούν τους τρόπους που το φύλο επηρεάζει τη δομή της κοινωνίας και του χώρου.

Για να συνοψίσω, εάν από την οπτική της ανθρωπολογίας και της γεωγραφίας ο χώρος παράγεται κοινωνικά και πολιτισμικά και οι σχέσεις φύλου είναι κοινωνικά, πολιτισμικά και χωρικά δομημένες, τότε η διαπίστωση αυτή θέτει δύο κεντρικά ερωτήματα : «πώς οι σχέσεις φύλου δηλώνονται στο χώρο;» και επίσης «πώς οι χωρικές σχέσεις δηλώνονται στην κατασκευή του φύλου;»

γ. Δημόσιο και ιδιωτικό

Παρ' όλη τη συμβολή τους στη διατύπωση και κατανόηση της διαλεκτικής σχέσης φύλου και χώρου, οι μελέτες της γεωγραφίας και της ανθρωπολογίας είναι εν πολλοίς σιωπηλές για τους τρόπους με τους οποίους τόσο το φύλο όσο και ο χώρος **αναπαρίστανται**. Με λίγες εξαιρέσεις, τέτοια δουλειά λείπει σε οποιαδήποτε σαφή συζήτηση για το ρόλο της αναπαράστασης στη διαπραγμάτευση των σύνθετων σχέσεων ανάμεσα στις έμφυλες ταυτότητες και τους αστικούς χώρους. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι ο χώρος γίνεται φυλετικά προσδιορισμένος όχι μόνο από τους διαφορετικούς τρόπους κατοίκησης του από άνδρες και γυναίκες (φυσική παρουσία υποκειμένων με ταυτότητα φύλου) αλλά ότι επίσης παράγεται ως «έμφυλος» μέσω της αναπαράστασης. Οι περιγραφές των έμφυλων χώρων χρησιμοποιούν λέξεις και εικόνες που έχουν πολιτισμικές συσχετίσεις με συγκεκριμένα φύλα για να επικαλεστούν συγκρίσεις με το βιολογικό σώμα – για παράδειγμα μαλακά, καμπυλόμορφα εσωτερικά συσχετίζονται με τις γυναίκες και οι φαλλικοί πύργοι με τους άνδρες.

Το έργο του μαρξιστή φιλόσοφου Henri Lefebvre αποτελεί ένα χρήσιμο θεωρητικό πλαίσιο για να σκεφτούμε το πώς η αναπαράσταση βοηθάει στην παραγωγή του κοινωνικού χώρου αλλά και παράγεται από αυτόν. Αντί να σκεφτεί την παραγωγή του αστικού χώρου μόνο μέσω της δραστηριότητας της κατασκευαστικής βιομηχανίας και των επαγγελματιών που σχετίζονται με το σχεδιασμό του αστικού χώρου, ο Lefebvre ενδιαφέρεται για το πώς ο χώρος παράγεται εννοιολογικά αλλά και υλικά. Ο Lefebvre προτείνει ότι η κοινωνική παραγωγή του χώρου πραγματοποιείται μέσω τριών διαφορετικών αλλά αλληλοεπηρεαζόμενων διαδικασιών : α. «χωρική πρακτική» (ο υλικός ή λειτουργικός χώρος), β. «αναπαραστάσεις του χώρου» (ο χώρος ως κωδικοποιημένη γλώσσα) και γ. «ο χώρος όπως αναπαρίσταται» μέσω της βιωμένης καθημερινής εμπειρίας του (representational space).

Πώς θα μπορούσαμε να συσχετίσουμε τα παραπάνω με τα ζητήματα του χώρου και του φύλου ;

Η πιο διαδεδομένη αναπαράσταση του έμφυλου χώρου είναι το παράδειγμα των «χωριστών σφαιρών» (separate spheres). Ένα αντιθετικό και ιεραρχικό σύστημα που συγκροτείται από τον κυρίαρχο δημόσιο ανδρικό κόσμο της παραγωγής (η πόλη) και ένας υποδεέστερος ιδιωτικός γυναικείος της αναπαραγωγής (το σπίτι). Η αφετηρία αυτής της ιδεολογίας, που διαιρεί την πόλη από την αναπαραγωγή και τους άνδρες από τις γυναίκες, είναι ταυτόχρονα πατριαρχική και καπιταλιστική. Αλλά, σαν ιδεολογική κατασκευή, δεν περιγράφει την πλήρη κλίμακα/διαβάθμιση των βιωμένων εμπειριών όλων των κατοίκων του αστικού χώρου.

Αυτό (είναι προβληματικό και) έχει προβληματίσει τις φεμινίστριες, διότι τέτοιες (προ)υποθέσεις που αφορούν το φύλο (βιολογικό και κοινωνικό) όσο και το χώρο και εμπιέρονται σ' αυτή τη δυαδική ιεραρχία, αναπαράγονται συνεχώς.

Η φεμινιστική δουλειά στο φύλο και το χώρο θεώρησε σαν αφετηρία αυτό το κυρίαρχο θεωρητικό πλαίσιο για να ασκήσει κριτική στις περιορισμένες και περιοριστικές ερμηνείες/ορισμούς του έμφυλου χώρου, που προσέφερε η ιδεολογία των χωριστών «σφαιρών» και παρέχοντας εναλλακτικούς τρόπους για την κατανόηση του πώς ο χώρος είναι «έμφυλος».

Οι δουλειές (εργασίες, μελέτες) των Susana Torre, Elizabeth Wilson, και Griselda Pollock είναι δυνατό να διαβαστούν ως «αποδομήσεις» της διπολικότητας του αρσενικού/θηλυκού των χωριστών «σφαιρών». Στις προσεγγίσεις αυτές υπαινικτικά υπάρχουν στρατηγικές που έχουν αναπτυχθεί ως τμήμα της θεωρητικής δουλειάς του Γάλλου φιλοσόφου Jacques Derrida, του οποίου η προσέγγιση έχει στόχο να εκθέσει τους τρόπους με τους οποίους τα δυαδικά συστήματα επιτρέπουν στα πράγματα είτε να «είναι» ή να «μην είναι» σαν την κυρίαρχη κατηγορία και αντίθετα να αντικαταστήσει τέτοιους κυρίαρχους διανοητικούς κανόνες με νέες (μορφοποιήσεις) διατυπώσεις.

Σύμφωνα με τον Derrida, το πρώτο βήμα στη διαδικασία της αποδόμησης θα ήταν η στρατηγική αντιστροφή των διπολικών (binary) όρων ούτως ώστε ο όρος που κατέχει την αρνητική θέση στο διπολικό ζεύγος να τοποθετηθεί στη θετική θέση και ο θετικός όρος να τοποθετηθεί στην αρνητική θέση. Η αντιστροφή των διπολικών ζευγών είναι κλειδί στη δουλειά των φεμινιστριών που ασχολήθηκαν με την επανεκτίμηση της σπουδαιότητας της θηλυκής πλευράς του δίπολου. Παραδείγματα είναι σε μελέτες που επανεκτιμούν τη σπουδαιότητα του ιδιωτικού οικιακού χώρου και της οικογενειακής ζωής, όπως επίσης και σε άλλες που μελετούν τους πατριαρχικούς μηχανισμούς που αποκλείουν τις γυναίκες από τη δημόσια ζωή.

Είναι καθαρό ότι ο χωρισμός της δημόσιας σφαίρας από την ιδιωτική κάνει προβληματική τη σχέση των γυναικών με την πόλη τόσο σε υλικό όσο και σε ιδεολογικό επίπεδο. Η προσέγγιση της Wilson έχει στόχο/μέλημα την επανεγκατάσταση μιας θετικής σύνδεσης μεταξύ των γυναικών και του δημόσιου χώρου με την ανάκτηση της πόλης ως τόπου απόλαυσης/χαράς των γυναικών. Επίσης, η Wilson προειδοποιεί για τους κινδύνους που προκύπτουν από την εγγραφή ενός μέρους των φεμινιστικών αντιλήψεων/κειμένων σε μια **αντι-αστική προκατάληψη** και προπαγανδίζει το ρόλο της πόλης ως τόπου για την απελευθέρωση των γυναικών.

Ενώ η φεμινιστική ανάλυση αναγνωρίζει ταυτόχρονα ότι οι αναπαραστάσεις μπορεί να είναι έμφυλες και ότι το φύλο το ίδιο είναι μια μορφή αναπαράστασης, η έμφαση που αποδίδεται στις αναπαραστάσεις του φύλου και του χώρου είναι ένα θέμα φεμινιστικού διαλόγου. Είναι πιθανό να χρησιμοποιούνται κείμενα που παράγονται από γυναίκες, όπως κάνει η Wilson, για να παρουσιάσει θετικές αναπαραστάσεις της ζωής τους στην πόλη και να υποστηρίξουν ακόλουθα ότι οι γυναίκες κατείχαν(ουν) και απολαμβάνουν το δημόσιο αστικό χώρο. Είναι όμως εξίσου πιθανό να επιχειρηματολογούν ότι η σχεδόν αποκλειστική ανδρική θεωρητική παραγωγή για τη νεωτερικότητα, προώθησε την ιδεολογία των «χωριστών ζωνών» και ότι αυτό δούλεψε για την αποθάρρυνση της σύνδεσης/συσχέτισης των γυναικών με την πόλη. Καθαρά, οι σχέσεις των γυναικών με την πόλη και την αστική εμπειρία μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο μέσω των πολιτισμικών αναπαραστάσεων και είναι σπουδαίο να σκεφτούμε ότι η ιδεολογία του φύλου δεν προηγείται αλλά παράγεται μέσω της ιστορικής τεκμηρίωσης και των πολιτισμικών μορφών της αναπαράστασης.

Οι φεμινίστριες που δουλεύουν στην τέχνη, στο σινεμά και στην κριτική λογοτεχνία έχουν αναπτύξει σύνθετες προσεγγίσεις της «κειμενικής ανάλυσης» (textual analysis) για να κατανοήσουν το πώς οι διαφορές φύλου λειτουργούν σαν μηχανισμοί για την κατασκευή των ποικίλων πολιτισμικών αναπαραστάσεων. Η φεμινιστική έρευνα στις καλές τέχνες, τη φωτογραφία και το φιλμ, έχει σκεφτεί τους αναπαραστατικούς ρόλους του θηλυκού και της

«θηλυκότητας». Οι φεμινίστριες άντλησαν από τη σημειολογία και την ψυχανάλυση για να μπορέσουν να συζητήσουν το πώς οι διαφορές φύλου δομούνται από τις σχέσεις του να επιθυμείς και να είσαι επιθυμητός, κοιτώντας το θηλυκό ως αντικείμενο θέασης και το αντρικό βλέμμα/ματιά (gaze). Η κυριαρχία του αρσενικού υποκειμένου στην επικράτεια του ορατού έχει επιπτώσεις στην έμφυλη ταυτότητα (έμφυλο πρόσημο) του αστικού χώρου, παράγοντας αναπαραστάσεις του αστικού χώρου όπου μόνο οι άνδρες έχουν το προνόμιο του βλέπειν, ενώ οι γυναίκες θεώνται ως αντικείμενα οπτικής κατανάλωσης.

Η Pollock μέσω της δουλειάς της για τη ζωγραφική των ανδρών ιμπρεσιονιστών, συζητά τρεις τρόπους για να σκεφτούμε το φύλο και το χώρο σε σχέση με την οπτική αναπαράσταση : τον έμφυλο χαρακτήρα του τόπου που απεικονίζεται, την έμφυλη διάσταση των κωδικών αναπαράστασης και την έμφυλη συνθήκη των ιδεολογικών συμφραζόμενων. Η Pollock κατασκευάζει ένα μοντέλο «έμφυλου χώρου» που δείχνει το πώς οι πίνακες ενός αριθμού ιμπρεσιονιστών ζωγράφων συσχετίζονται ορισμένα είδη γυναικών με συγκεκριμένους τόπους στην πόλη : «οι κυρίες» (απαντώνται) φιγουράρουν στα πάρκα και στα θέατρα, οι «έκπτωτες γυναίκες» ανακαλύπτονται στα παρασκήνια των θεάτρων, στα καφέ, στα follies και στα πορνεία.

Η ανάλυση της Pollock προτείνει ότι η έμφυλη ταυτότητα του χώρου διαμορφώνεται με ένα πολύ πιο σύνθετο τρόπο από αυτόν που προτείνει η ιδεολογία των «χωριστών σφαιρών» και ο οποίος δίνει μεγαλύτερη προσοχή στις σχέσεις του «βλέπειν» και της «κίνησης» (moving). Η δουλειά της είναι παραδειγματική της τρίτης και πιο σημαντικής στρατηγικής, αυτής της αποδόμησης, της παρέμβασης – η δημιουργία ή ανακάλυψη ενός νέου όρου που αιωρείται εντός αλλά και σε υπέρβαση της διπολικής λογικής. Ένας τέτοιος όρος λειτουργεί ταυτόχρονα ως και τα δύο (both), αλλά και κανένα από τα δύο των διπολικών όρων μπορεί να συμπεριλαμβάνει και τα δύο και ακόμη να υπερβαίνει το εύρος τους, κάνοντας έτσι φανερή την ανεπάρκεια των «χωριστών σφαιρών» ως ενός τρόπου περιγραφής του έμφυλου χώρου.

δ. Η κατανάλωση και η καθημερινή ζωή

Οι χώροι και οι δραστηριότητες της κατανάλωσης και της καθημερινής ζωής μπορούν να θεωρηθούν επίσης ως όροι που υπερβαίνουν την διπολική λογική των «χωριστών σφαιρών».

Η κατανάλωση θέτει ενδιαφέρουσες ερωτήσεις στο φεμινισμό. Ένας αυξανόμενος αριθμός μελετών για τις γυναίκες και το shopping αντανάκλουν το σημαντικό ρόλο που παίζουν οι χώροι της κατανάλωσης στη δημόσια ζωή των γυναικών και στην κατασκευή της θηλυκότητας. Οι γυναίκες με την ιδιότητά τους ως εργαζόμενες, προσφέρουν φτηνή εργασία στα μαγαζιά. Στο ρόλο τους ως καταναλώτριες, αγοράζουν αντικείμενα για τον εαυτό τους και αγαθά για το σπίτι. Με αυτούς τους τρόπους οι γυναίκες έχουν στενή καθημερινή επαφή με τον αστικό χώρο έξω από το σπίτι. Χωρικά, η δραστηριότητα της κατανάλωσης δείχνει ότι η «θέση της γυναίκας» είναι ταυτόχρονα και στο σπίτι και στην πόλη, πέρα από τα όρια των χωριστών σφαιρών.

Ο ρόλος του καταναλωτή μπορεί να ειπωθεί ως χειραφετικός για τις γυναίκες, μια πηγή για προσωπική ταυτότητα και ευχαρίστηση στο δημόσιο χώρο. Αλλά μια τέτοια άποψη δυσχεραίνεται από τις ιδεολογίες και τις πρακτικές της πατριαρχίας, οι οποίες δεν επιτρέπουν άμεσα ένα προσωπικό ενδιαφέρον εκ μέρους των γυναικών. Αντί να καταναλώνουν για τους εαυτούς τους, μπορεί να επιχειρηματολογηθεί ότι οι γυναίκες καταναλώνουν με στόχο την

αναπαραγωγή του καπιταλισμού, όπως επίσης για να αναπαραστήσουν το αρσενικό κύρος. Στην πατριαρχία, όπου οι ρόλοι των γυναικών μπορούν να συγκριθούν με αυτούς των αγαθών (αντικειμένων), οι τόποι της κατανάλωσης επιβάλλουν αυτήν ακριβώς την ιδεολογία με το να αναπαριστούν τις γυναίκες ως αντικείμενα οπτικής κατανάλωσης με στόχο την πώληση εμπορευμάτων.

Τα εμπορικά κέντρα, όπως και άλλοι τόποι κατανάλωσης, συνιστούν το είδος των χώρων που μπορούν να χαρακτηρισθούν ως καθημερινοί. Οι καθημερινοί χώροι, επειδή έχουν μορφοποιηθεί ως το «άλλο» στην αρχιτεκτονική, με τον ίδιο τρόπο όπως οι γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες, έχουν αναδυθεί ως μια σύγχρονη κριτική τάση στους επιστημονικούς κλάδους των cultural studies και της μελέτης του χώρου.

Η δουλειά της Mary McLeod κάνει (μια) ανασκόπηση και κριτική στο πώς η έννοια του καθημερινού έχει χρησιμοποιηθεί και μεταφραστεί στην αρχιτεκτονική θεωρία και πρακτική. Διερευνά την επιρροή του M. Foucault και του Derrida στην αρχιτεκτονική σκέψη σε σχέση με τις έννοιες του άλλου (ετερότητα, ετεροτοπία), της διαφοράς και της υποκειμενικότητας. Εντέλει, ισχυρίζεται η McLeod, ότι η δουλειά του Foucault και του Derrida είναι περιοριστική για τις φεμινίστριες, μια και οι δύο θεωρητικοί αγνοούν το ρόλο της κατανάλωσης και του φύλου. Προτείνει ότι είναι προτιμότερο να εξετάσουμε τη δουλειά των «καταστατικών» (situationists) και του Henri Lefebvre για τους τρόπους που αντιλαμβάνονται τον «καθημερινό χώρο».

ε. Το πραγματικό και το μεταφορικό

Ο χώρος είναι επίσης σημαντικός –συμμετέχει– στην κατασκευή του θηλυκού υποκειμένου και στην έμφυλη υποκειμενικότητα και ταυτότητα. Ο ρόλος του τόπου στις πολιτικές του φύλου είναι σημαντικός στον καθορισμό σχέσεων μεταξύ της γνώσης, της θέσης (που κατέχει κάποιος/α) και της όρασης. Στις θεωρίες της υποκειμενικότητας, της ταυτότητας και της εμπειρίας-βιώματος, οι φεμινίστριες προτείνουν ότι η θέση που κατέχει κάποιος/α αποτελεί συστατικό στοιχείο του «γνωρίζειν». Η αντίθεση μεταξύ ουσιοκρατίας και δομισμού μπορεί να αναμορφωθεί με το να θεωρήσουμε το υποκείμενο ως τοποθετημένο, χρησιμοποιώντας χωρικές αναφορές για να διαπραγματευθεί τη γνώση μέσω της «θέσης που κατέχει». Η θέση μας, εκεί που ζούμε και εργαζόμαστε, η προέλευσή μας και η προοπτική μας, είναι σημαντική για να κατανοήσουμε τους εαυτούς μας ως ανθρώπινα υποκείμενα. Το πώς οι άνθρωποι ορίζουν τους χώρους τους και τους βιώνουν είναι πολύ σημαντικό στην κατασκευή ταυτοτήτων. Οι συζητήσεις της έμφυλης διαφοράς περιγράφονται με χωρική γλώσσα, όπως η θέση του καθένα (standpoint), η τοπικότητα (locality) και τα όρια (περιθώρια-margins).

Η bell hooks εξετάζει το ρόλο του χώρου, τόσο πραγματικού, όσο και μεταφορικού, στη διαμόρφωσή μας σε ανθρώπινα όντα μέσω της βιωμένης εμπειρίας και των επιδιώξεων.

Η hooks σκέφτεται τη σπουδαιότητα ενός διαφορετικού διπλού στην περιγραφή των πολιτικών και των χώρων της «υποκειμενικής θέσης» (location) –αυτό του περιθωρίου και του κέντρου. Για τη hooks η θεωρία είναι χειραφετητική, επιτρέπει να έχουμε μια διαφορετική πρόσληψη του περιθωρίου, ως θετικού χώρου, ενός τόπου αντίστασης, όχι κυριαρχίας, της ταυτόχρονης προοδευτικής/ριζοσπαστικής πιθανότητας και καταπίεσης. «Επιλέγοντας» το περιθώριο, από το να καθορίζομαι από αυτό, κάνει διαφορά», δηλώνει η bell hooks.

Οι χωρικές μεταφορές είναι επιστημολογικές δηλώσεις που μπορούν να φωτίσουν τη σημασία του χώρου στην κατασκευή της ταυτότητας, τόσο εννοιολογικά όσο και υλικά, στο αφηρημένο και στο συγκεκριμένο.

Ο ίδιος ο χώρος (ως έννοια) έχει γίνει πάντα κατανοητός ως θηλυκός και απαξιώθηκε σε σχέση με το αρσενικό ενεργό στοιχείο του χρόνου· ακόμη και η επαναδιεκδίκηση της σημασίας του χώρου στις σπουδές της μετανεωτερικότητας δεν είχε σαν αποτέλεσμα την ανάκτηση της αξίας του θηλυκού. Αντίθετα, το θηλυκό (θηλυκότητα) συσχετίζεται με τον χαοτικό και σε πλήρη αταξία χώρο, ενώ ο λογοκεντρικός χώρος παραμένει αρσενικός.

Στον τρισδιάστατο χώρο της πόλης, οι αναπαραστάσεις του φύλου δουλεύουν με διαφορετικούς τρόπους. Το θηλυκό σώμα μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως σημείο, ένα κενό σημαίνει για την αναπαράσταση αφηρημένων εννοιών, όπως είναι η ελευθερία ή ο πατριωτισμός με τη μορφή των δημόσιων αγαλμάτων. Οι πόλεις και τα κτίρια ενσωματώνουν επίσης ποιότητες που συσχετίζονται με το θηλυκό σώμα ή η θηλυκότητα αποδίδεται με όρους που σχετίζονται με τη φόρμα του, το σχήμα του, το χρώμα και την υφή του. Για παράδειγμα, στη συσχέτιση της πόλης με το θηλυκό και το λαβυρινθώδες, γίνεται μια σύνδεση ανάμεσα στο χάος της πόλης, τη μητρική φόρμα του θηλυκού σώματος και την πατριαρχική έννοια του αγνώστου ως θηλυκού, ως άλλου, ως άγνωστης οντότητας. Εδώ η δουλειά των φεμινιστριών φιλοσόφων είναι σημαντική για την κριτική της στον έμφυλο χαρακτήρα του χώρου και του χρόνου στη δουλειά των ανδρών φιλοσόφων και στη διερεύνηση νέων εννοιών για το χρόνο, το χώρο και τα υποκείμενα.

Η φιλόσοφος Elizabeth Grosz, ίσως είναι η φεμινίστρια φιλόσοφος που έχει τη μεγαλύτερη επίδραση στους αρχιτεκτονικούς κύκλους. Η Grosz στην κατεύθυνση της δουλειάς της Irigaray, σκέφτεται την απάλειψη/εξαφάνιση των γυναικών στη δυτική φιλοσοφία. Ισχυρίζεται ότι οι γυναίκες δεν αναφέρονται στη φιλοσοφία αλλά ότι είναι τα θεμέλια της φιλοσοφικής αξίας (value). Σκεπτόμενη πάνω στη φιλοσοφική έννοια της «χώρας», ένας όρος που δεν έχει ποιότητες από μόνος του, η Grosz αποδεικνύει το πώς και στον Πλάτωνα, όπου η χώρα είναι το δοχείο (θήκη) που επιτρέπει το πέρασμα (από) ανάμεσα στη μορφή και την ύλη και στον Derrida, όπου «η χώρα» είναι ένα μη οριζόμενο και παραβιάζον στοιχείο, η έννοια αποδίδεται στο θηλυκό και σαν μητρικό ή σαν ανατρεπτικό και «άλλο». Για την Grosz η δουλειά των φεμινιστριών φιλοσόφων είναι να επιστρέψουν οι γυναίκες στους τόπους από τους οποίους εκδιώχθηκαν, σε κείνους τους χώρους που ονομάζονται θηλυκοί από τους άνδρες. Οι γυναίκες χρειάζεται να ξανασυγκροτήσουν το χρόνο και το χώρο μέσα από τη δική τους προοπτική και για το καθήκον αυτό είναι η σημασία της συζήτησης του εννοιολογικού πλαισίου και του φαντασιακού στη δουλειά των φεμινιστριών φιλοσόφων, που είναι ίσως η πιο σχετική για την προσέγγιση της αρχιτεκτονικής θεωρίας και πρακτικής.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Shirley Ardener (ed.), *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*, Oxford: Berg, 1993.
- Elizabeth Grosz, *Space, Time and Perversion*, London: Routledge, 1996.
- Bell hooks, *Yearning: Race, Gender and Cultural Politics*, London: Turnaround Press, 1989.
- Debra L. Coleman, Elizabeth Ann Danze and Carol Jane Henderson (eds), *Feminism and Architecture*, New York: Princeton Architectural Press, 1996, pp.3-37.
- Doreen Massey, *Space, Place and Gender*, Cambridge: Polity Press, 1994.
- Griselda Pollock, *Vision and Difference: Femininity, Feminism and histories of Art*, London: Routledge, 1992.
- Daphne Spain, *Gendered Space*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1985.
- Elizabeth Wilson, *The Sphinx in the City: Urban Life, the Control of Disorder and Women*, London: Virago, 1991.
- Diana Angrest, Patricia Conway and Leslie Kanes Weisman (eds), *The Sex of Architecture*, New York: Harry N. Abrams, Inc., Publishers, 1996.
- Rosa Ainley (ed.), *New Frontiers of Space, Bodies and Gender*, London: Routledge, 1998.
- David Bell and Gill Valentine (eds), *Mapping Desires*, London: Routledge, 1995.
- Gayatri Chakravorty Spivak, *Outside the Teaching Machine*, London: Routledge, 1993.
- Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ., 1997, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα: Εξάντας.